

ЕКОНОМІЧНИЙ МЕНТАЛІТЕТ ЯК ОСНОВНА СКЛАДОВА ІНСТИТУЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ У ТРАНСФОРМАЦІЙНІЙ ЕКОНОМІЦІ

У статті проаналізовано поняття економічного менталітету, визначено кількісні та якісні методики аналізу ментальних відмінностей, прослідковано залежність між рівнем економічного розвитку країн та національними ментальними рисами, визначені особливості інституційної матриці трансформаційної економіки України.

В статье проанализировано понятие экономического менталитета, определены количественные и качественные методики анализа ментальных различий, прослежена зависимость между уровнем экономического развития стран и национальными ментальными характеристиками, определены особенности институциональной матрицы трансформационной экономики Украины.

The concept of economic mentality is analysed in the article, quantitative and qualitative methods of analysis of mental differences are determined, dependence between the level of economic development of countries and national mental lines is traced, certain features of institutional matrix of transformation economy of Ukraine are defined.

Ключові слова: економічний менталітет, трансформаційна економіка, ментальні відмінності, інституційна матриця.

Будь-яка модель економічного розвитку країни, розроблена економістами і реалізована політиками, детермінована, перш за все, їх уявленнями про бажане майбутнє суспільства в соціально-економічній сфері, більше того, ці уявлення опосередковані певними цінностями, формами мислення, життєвими і практичними установками відповідного професійного співтовариства. Економісти доходять висновку, що одним з найважливіших чинників якісних відмінностей між "багатими" та "бідними" країнами є відмінності в "людському матеріалі" - в тих ментальних цінностях і стереотипах, якими керуються люди в своїй господарській діяльності. У такому разі успіх або провал ринкової модернізації України залежить першочергово від того, наскільки структура нашої національної ментальності відповідає тій, яка забезпечує ефективність економічної трансформації суспільства. Впровадження в практику господарювання моделі, що не враховує спочатку задані і закладені в природу даного народу норми і правила, приречене на невдачу. Формований економічний менталітет, що є складовою частиною національного менталітету, спільно з іншими постійними і змінними чинниками, і визначає основоположні напрямки економічного розвитку України, економічну поведінку і господарський устрій українців, особливості соціально-економічних інститутів влади, власності, общини і релігії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з означеної проблеми свідчить про те, що вивченню питання господарського менталітету, впливу національної культури на стиль, характер та ефективність господарської діяльності присвятили свої праці В.Попов., Н.Комих, В.Корженко, С.Кірдіна, Ю.Латов, А.Соколов, А.Філіпченко, В.Яновчик, Г.Хофстеде та багато інших. Проте слід зазначити, що наразі недостатньо дослідженим є взаємозв'язок між

національним менталітетом та рівнем економічного розвитку країн.

Метою даної статті є визначення вагомості ментального фактору для аналізу економічного становища країни.

Варто зазначити, що в науці не склалося узгодженого погляду щодо змісту поняття "ментальність". Існуючі концептуальні підходи до його інтерпретації можна поділити на чотири головних типи. В межах першого підходу ментальність трактується як колективне несвідоме ("національний архетип"); при цьому термін виступає як тотожний або дуже близький за значенням до понять "духовність", "самосвідомість", "психічний склад нації". Ці достатньо близькі підходи, які умовно названі "традицією Юнга", розглядають ментальність як константну етнопсихічну доміную, що відтворює з себе національну самосвідомість та ідеологію. Згідно з цим поглядом, суспільно-економічні відносини, саму історію народу можна розглядати як витвір архаїчних схем світосприйняття і поведінки – етнічних архетипів. Останні два підходи, що умовно позначаються як "традиція Анналів", інтерпретують поняття "ментальність" як "дух часу", модус розумових і поведінкових настанов людей певної епохи (третьої підхід) або як визначений зріз суспільної психіки, який формується культурною традицією та суспільними структурами, виступаючи в той же час джерелом культурно-історичної динаміки (четвертий підхід) [3, с.7].

Неологізм "менталітет" вперше ввів у науковий обіг американський філософ Р.Емерсон ще в середині XIX століття. На початку ж XX століття поняття "менталітет" почали широко використовувати філософи, соціологи, психологи, що поставили питання про необхідність вивчення менталітету для розуміння соціально-психологічної, соціально-економічної і релігійної історії нації.

Отже, філософи, соціологи, психологи й інші вчені, не зважаючи на термінологічні відмінності, почали використовувати поняття "менталітет", зіткнувшись з необхідністю позначити специфічність характеру нації, що детермінує її історичний розвиток і одночасно є продуктом цього розвитку.

Щодо економічної оцінки категорії "менталітет", то більшість сучасних дослідників обмежуються лише якісною характеристикою відмінностей ментальних складових господарських культур, виділяючи серед рис, що притаманні українцям, такі:

- ❖ сімейний егоцентризм;
- ❖ поміркований індивідуалізм;
- ❖ прагнення самореалізації, свободи, успіху, визнання;
- ❖ комунікабельність, толерантність до інших культур;
- ❖ патерналізм;
- ❖ мрійливість (прагнення до трансцендентного);
- ❖ недовіра до оточуючих, переважання неформальних відносин;
- ❖ нерозвиненість правосвідомості, неповага до приватної власності;
- ❖ схильність до спонтанних нерациональних дій [5, с. 12].

Проте при аналізі поведінки господарюючих суб'єктів з різних культур виникає потреба в кількісному вимірі їх ментальних відмінностей. Так, науково розроблено два шляхи здійснення даного кількісного аналізу. Перший - це "поведінкова економіка" (behavioral economics) А.Тверськи і нобелівського лауреата Д.Канемана, другий - етнометрія Г. Хофстеде та його послідовників.

Поведінкова економіка вивчає стереотипи поведінки людей шляхом моделювання реальних життєвих ситуацій. Головним об'єктом досліджень основоположників цього наукового напрямку американських психологів А.Тверськи та Д.Канемана, стали механізми прийняття людьми рішень у ситуації невизначеності. Вони доводили, що рішення, які приймаються людьми, істотно відхиляються від того, що вписується в стандартну економічну модель homo economicus. А.Тверськи і Д.Канеман представили результати великої кількості дослідів, внаслідок яких людям пропонувалося здійснювати вибір між різними альтернативами. Експериментальним шляхом було встановлено, що не лише звичайні люди, але навіть професіонали далеко не завжди можуть раціонально оцінити величину очікуваних вигод або втрат, а також їх вірогідність. Експерименти засвідчили, що люди схильні недооцінювати вірогідність подій, які, найімовірніше, стануться, і переоцінювати набагато менш вірогідні події [7, с.72].

Отже, поведінкова економіка доводить, що нормальні люди Заходу (підкреслимо, що А.Тверськи і Д.Канеман проводили свої дослідження саме з людьми західної культури) поведуться зовсім не так, як того вимагає модель homo economicus. Таким чином, для розуміння специфіки української економічної ментальності її треба порівнювати не з моделлю homo economicus, а з реальними характеристиками ментальності американців, французів, німців, японців та представників інших культур, і вирішенням цього питання займається етнометрія – напрям етносоціальних досліджень, що аналізує ментальні характеристики різних етнічних груп з використанням формалізованих (математичних) методів [8, с.17].

Основоположником етнометрії слід вважати голландського вченого Г.Хофстеде, який почав розробляти цей напрям ще в кінці 1960-х років. Емпіричні дані, використовувані Г.Хофстеде, були отримані спочатку при анкетуванні працівників філій транснаціональної компанії IBM в 40 країнах. На основі отриманих результатів Г.Хофстеде виділив 4 основні показники, за допомогою яких можуть бути охарактеризовані та описані пануючі ціннісні системи представників різних країн і етнічних груп:

- ❖ дистанція влади (PDI);
- ❖ індивідуалізм – колективізм (IDV);
- ❖ мужність – жіночність (MAS);
- ❖ прагнення уникнути невизначеності (UAI) [1, с. 75].

У 1970-і роки список досліджуваних країн був розширений Г.Хофстедом до 70 (і продовжує розширюватися в наші дні), а до чотирьох показників доданий

п'ятий - "конфуціанський динамізм" (CDI), перейменований пізніше в "довгострокову орієнтацію" (LTO). Всі показники Г.Хофстеде зазвичай варіюються в інтервалі від 0 до 100 балів, хоча можливі і більш екстремальні значення.

Так, під першою характеристикою "дистанція влади" трактується ступінь нерівності в розподілі влади між людьми, який для населення країни є прийнятним. При цьому низький ступінь ($PDI < 50$) вказує на відносну рівність у суспільстві, а високий ($PDI > 50$) – навпаки.

Наступна характеристика "індивідуалізм – колективізм" вказує на те, в якій ролі люди даної країни переважно діють: як індивіди чи як члени певної групи. При цьому індивідуалізм є системою цінностей, в якій домінує особистість окремої людини. На противагу індивідуалізму, колективізм виступає як система цінностей, в якій окрема людина є, перш за все, частиною групи, а вже потім – особистістю.

За допомогою критерію "мужності" Г.Хофстеде пропонує розкривати прихильність людей даної культури до таких цінностей, як наполегливість, самовпевненість, рекорди, героїзм, що притаманні більшою мірою чоловікам. "Жіночність" відповідає прагненням людей налагодити рівні відносини, їхні схильності до компромісів, скромності, турботі про ближніх, якості життя і т.д.

Критерій уникнення невизначеності – це ступінь соціальної нестабільності, який у даній культурі сприймається як норма. У країнах з високим ступенем прагнення уникнути невизначеності люди мають тенденцію виявляти хвилювання і тривогу, непослідовність та "авральність" у роботі, їм притаманний низький рівень формалізації відносин. Там, де цей ступінь низький, люди почувають себе більш спокійно, працюють систематично та потребують певної системи правил і процедур.

Останнім виміром у концепції Г.Хофстеде є характеристики довготривалості орієнтацій у поведінці членів суспільства. Довготривала орієнтація ($LTO > 50$) виявляється у погляді в майбутнє та в наполегливості щодо досягнення цілей. Короткотривала орієнтація ($LTO < 50$) характеризується поглядом у минуле та сучасне, виявляється через повагу до традицій та виконання соціальних зобов'язань.

Аналізуючи схожість і відмінності етнометричних характеристик різних націй, легко виявити, що за показниками Г.Хофстеде "індивідуалізм" і "дистанція щодо влади" країни світу чітко поділяються на мегацивілізації Сходу (високі індекси PDI і низькі індекси IDV) та Заходу (навпаки, низькі індекси PDI і високі індекси IDV). На рис. 1 видно, що поділити площину на чотири квадранти, то в правому нижньому не буде жодної східної країни, а в лівому верхньому – жодної західної [4, с.49]. Однак деякі країни поєднують "східні" і "західні" ознаки (наприклад, у Франції типово східний рівень дистанції щодо влади і типово західний рівень індивідуалізму), але це ті винятки, які підтверджують правило [6; 12]. За іншими показниками Г.Хофстеде

поляризація світу на Схід і Захід виражена слабкіше. Що стосується показників "уникнення невизначеності" і "мужності-жіночності", то за ними цивілізаційна поляризація не прослідковується.

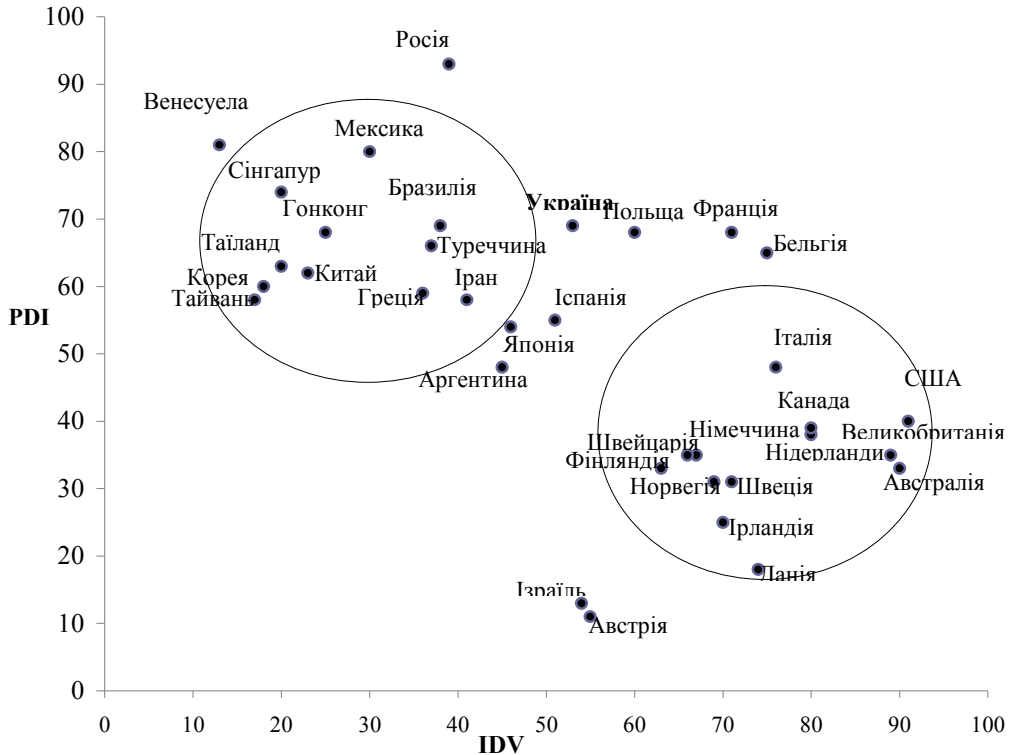

Рис. 1. Поляризація світових мегацивілізацій та кореляція між індексом індивідуалізму (IDV) та індексом дистанції щодо влади (PDI)

Отже, аналіз відмінностей ментальних складових економічної поведінки має вирішувати питання приналежності України до однієї з макрочивілізаційних інституційних норм – Заходу або Сходу.

Цікавим у цьому плані є дослідження С.Кірдіної, яка вважає, що в країні східні та латиноамериканські країни відповідають інституційній моделі Х-матриці, тоді як для західних країн інституційна модель узгоджується з Y-матрицею. При цьому під інституційною моделлю трактується "стійка система базових інститутів, що регулюють основні сфери суспільного життя - економіки, політики та ідеології" [2, с.13].

Для Х-матриці характерні такі базові інститути:

- ❖ в економічній сфері - інститути редистрибутивної економіки (спільної власності, службової праці, координації, редистрибуції);
- ❖ в політичній сфері - інститути унітарного політичного устрою (інститути адміністративного поділу, ієрархічної вертикалі влади на чолі з центром,

призначень, спільних зборів і одноголосності, звернень по інстанціях);

❖ в ідеологічній сфері - інститути колективної ідеології (домінування колективних, спільних цінностей) [2, с. 20].

До складу Y-матриці входять такі базові інститути:

❖ в економічній сфері - інститути ринкової економіки (приватної власності, найманої праці, конкуренції, обміну, купівлі-продажу, прибутку);

❖ в політичній сфері - інститути федеративного політичного устрою (інститути федерації, самоврядування, виборів, багатопартійності і демократичної більшості);

❖ в ідеологічній сфері - інститути субсидіарної ідеології (інститути індивідуалізму, стратифікації і свободи).

На думку автора, з моменту переходу суспільства на вищий рівень економічного розвитку природа його інституційної матриці залишається незмінною, але, водночас, обов'язковим є співіснування в кожному конкретному суспільстві базових інститутів з інститутами додатковими, тобто комплементами, які належать до протилежної матриці. У збалансованому суспільстві інститути-комплементи займають приблизно 30-40% інституційного простору [2, с.22].

Щодо України, то вона посідає проміжне становище і перебуває поза сферами дії обох інституційних матриць. Сучасні дослідження виявляють, що Україна не входить в область загально визнаних інституційних матриць X та Y. Інституційна Y-матриця узгоджується з економічною системою вільного підприємництва, тоді як інституційна X-матриця – з командно-адміністративною економікою. Отже, можна стверджувати, що існує ще й третя матриця – Z-матриця, яка віддзеркалює особливості трансформаційної економіки [6, с.299]. Матриця Z – це сукупність таких базових інститутів, як групово-кооперативні цінності, колегіальне політичне правління, економічна система узгодженого вільного підприємництва. Наявність Z-матриці означає, що Україна може побудувати власну національну модель економічного розвитку, яка істотно відрізнятиметься від моделей X- та Y-матриць.

Отже, аналіз запропонованих концептуальних підходів і методик щодо визначення впливу національного менталітету на формування моделі економічного розвитку свідчить, що різноманітність культур породжує своєрідні моделі економічної поведінки, основу яких складають цінності, стереотипи, традиції та історичний досвід держави, які загалом формують національний господарський менталітет. Оскільки ментальні особливості тієї чи іншої нації можуть впливати на економічний розвиток держави як позитивно, так і негативно, то впровадження в Україні моделей економічного зростання на зразок високорозвинених держав світу слід здійснювати лише в площині української культури при врахуванні ролі соціально-психологічних інститутів, тобто через адаптацію зарубіжних моделей і методів реалізації ефективної господарської діяльності до умов українського суспільства.

Список використаних джерел:

1. Вуколова Т. Национальная экономическая ментальность в эпоху рыночных реформ / Т. Вуколова // Экон. вестник Ростовского гос. ун-та. – 2004. – Т.2, №1. – С.72-83.
2. Кирдина С. X-эффективность и X-экономики: синтез теоретических подходов/ С. Кирдина // Экон. вестник Ростовского гос. ун-та. – 2007. – Т.5, № 2. – С. 9-26.
3. Комих Н.Г. Соціокультурний контекст становлення та розвитку підприємництва в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соц. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / Н.Г. Комих. – Харків, 2006. - 18с.
4. Латов Ю., Латова Н. Открытия и парадоксы этнометрического анализа российской хозяйственной культуры по методике Г. Хофстеда / Ю. Латов, Н. Латова // Мир России. - 2007. - №4. – С.43 -72.
5. Попов В.Ю. Український господарський менталітет: сутність і трансформації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В.Ю. Попов. - К., 2000. – 24с.
6. Саніна О. Дослідження інституційних матриць економіки України / О. Саніна // Наук. вісник: Збірник науково-технічних праць. – Львів: НЛТУ України. – 2005. - Вип. 15.3. – С. 298 -301.
7. Становление институциональной системы экономики и институциональные изменения / С. Дегтярева // Наукові праці ДонНТУ. – 2007. – Вип. 31-1. – С. 70-73. - Режим доступу до журналу : http://www.library.donntu.edu.ua/fem/vip31-1/31-1_11.pdf
8. Филипченко А. Национальный менталитет как институциональный фактор экономического развития Российской Федерации : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. экон. наук : спец. 08.00.01 «Экономическая теория» / А. М. Филипченко. - М., 2002. - 30 с.
9. Яновчик В. Развитие институциональной теории трансформации экономики Украины в контексте православной культуры / В. Яновчик// Наукові праці ДонНТУ. – 2005. – Вип. 89-3. – С. 140-145. - Режим доступу до журналу : http://www.library.donntu.edu.ua/fem/vip89-3/89-3_23.pdf